

משנתו המדינית של הרמב"ם וגלגולה האוטופי

פרופ' דוד בנן



א

בסוף "הלכות מלכים ומלחמותיהם"¹ מציב הרמב"ם מטרה לאדם "לדעת את ה' בלבד ולהשיג דעת בוראו כפי כוחו". הווה אומר שחובה מוטלת עליו להתמסר לידיעת ה'. הרמב"ם מאמץ כאן את האידיאל הטמון בפילוסופיה היוונית שהידיעה, היא היא תכלית האדם, אולם הוא מוסיף נדבך לאידיאל זה: אין הוא מסתפק בידיעת העולם ומלואו אלא מדגיש הוא ידיעת ה'.

כדי שבני אדם יוכלו להתמסר למטרה נעלה זו, הרמב"ם פורש בפני קוראי ה'מורה' את משנתו המדינית המסתמכת על 'המדינה' של אפלטון מצד אחד, ועל 'המדינה המיוחלת' של אל־פאראבי מצד שני.

נקודת המוצא לדיונו של הרמב"ם בשאלה המדינית היא סתירה עמוקה שהוא מוצא בטבע האדם. מחד גיסא הוא מקבל את ההנחה האריסטוטלית שהאדם הוא יצור פוליטי מטבעו. בן־אנוש יותר מבעל־חיים אחרים, תלוי בחברה לשם עצם קיומו, והוא מוצא מענה לצורך בסיסי זה בהקמתה של המדינה (הפוליס: polis²). ומאידך, מין האדם, יותר ממינים אחרים, מגלה בתוכו גיוון אינדיבידואלי ופיצול קיצוני בשדה הדמיון והרגש, "עד שתמצא אכזריות איש אחד תגיע עד שישחט צעיר בניו מרוב הכעס, ואחר יחמול על הריגת פשפש או אחד הרמשים וירך לבו בזה"³.

* בית הכנסת המרכזי הספרדי, אוניברסיטת בר אילן (חלקו הראשון של המאמר נכתב על בסיס הרצאה מסידרת הרצאות שהועברו בחורף זה בבית הכנסת הספרדי המרכזי)

¹ פרק יב הלכה ה.

² מורה נבוכים א עב.

³ מורה נבוכים ב מ.

אף-על-פי שבני אדם שותפים יחדיו בתכונתם השכלית, הם מפוצלים מקצה אל קצה במישור הרגשי, עד כדי כך שלעתים המרחק בין שני יחידים אנושיים גדול יותר מהמרחק המבדיל בין שני מינים של בעלי-חיים. פיצול זה עומד כנגד הצורך הפוליטי הבסיסי של האדם ומאיים לפרק את החברה בכל רגע.

כיצד אפשר להתגבר על האיום הזה? באמצעות החוק המדיני והמנהיג החברתי כלומר עלינו להדגיש את הדרך שבה הוא מאפיין חוקה מסוימת בתור חוקה א-לוהית או מנהיג מסוים בתור מנהיג נבואי.

במה מתייחד החוק הא-לוהי מן החוק האנושי? מעניין לציין שהרמב"ם אינו דן בשאלה מניין בא החוק, אלא לאן הוא מוליך, מהו תכליתו ומגמתו? והוא מציע: חוקה אנושית (נומוס: nomos) ניכרת בכך שהיא מבקשת לתקן את חיי האדם במישור אחד בלבד, המישור הארצי הפוליטי. היא שואפת להסדיר את ענייני החברה והמדינה, להבטיח את שלום הבריות ולהגן עליהם מפני עוול וחמס.

החוקה הא-לוהית (תורת משה), אינה מסתפקת בכך. כמובן, גם היא חותרת להבטיח את הסדר החברתי-מדיני ("תיקון הגוף" בלשונו של הרמב"ם) אולם בעת ובעונה אחת היא גם שוקדת על "תיקון הנפש" דהיינו על "תקינות הדעות, ונותנת הדגשתה למתן השקפות נכונות בה' יתעלה תחילה, ובמלאכים, ורצונה להחכים את האדם ולהבינו ולהעירו עד שידע את כל המציאות כפי הצורה האמתית"⁴.

נעבור למנהיג. המנהיג הנבואי, נבדל אף הוא מכל מנהיג אחר על-ידי החיבור בין שני תחומים שהוא מאחד באישיותו, והן הכישרון הפוליטי – הבא לו מצד הכוח המדמה – עם ידיעת א-לוהים שכלית – הבאה אליו מכוח ההגיוני⁵. הרמב"ם מדגיש זאת בשתי רמות: תחילה במנהיג האידאלי, ולאחר מכן במנהיג ההיסטורי ריאלי. ראשית, האידאל השלטוני של הרמב"ם דומה לאידאל האפלטוני. הוא מצייר לפנינו את דמותו של פילוסוף נבואי שהוא גם מנהיג ושליט.

⁴ שם.

⁵ מורה נבוכים ב לו.

איחוד הרשויות הללו התגשם בעבר בדמותם של משה, יהושע והשופטים, לפני מלוך מלך בני ישראל, בטרם התרחש הפילוג ההיסטורי בין נבואה למלוכה ובין דת ומדינה.

בדגם האידיאלי האפלטוני (אפשר גם להגדירו כדגם משיחי האיחוד הוא מלא) הנביא מקבל עליו את התפקיד הכפול, הפילוסופי והפוליטי. מצד אחד, הוא נושא את האמת האלוהית, הוא מלמד אותה באופן חלקי להמון העם, והוא מלמד אותה במלואה ליחידי הסגולה.

מצד שני, הוא יוצר מיתוסים פוליטיים "דברים אשר סבירתן הכרחית בתקינות המצבים המדיניים, כגון זה שאנו בדעה שהוא יתעלה יחרה אפו על מי שמרד בו, ולפיכך חובה לירוא ולפחד ולהישמר מן המרי"⁶.

ואולם, הרמב"ם הכיר גם בדפוס אחר של מנהיגות ושלטון, הדפוס ההיסטורי הריאלי שיצר את ההבדלה הברורה בין מלך לנביא או בין מלך לחכם, הוא השלים אפוא למעשה עם התופעה של הפרדת הסמכויות, כפי שהתרחשה בפועל בתולדות ישראל. אך לא אימץ בכך את ההפרדה החותכת בין תיאולוגיה לפוליטיקה.

הנביא של הרמב"ם קיפל בדמותו היבט פוליטי, וכנגד זאת, המלך שלו קיבל עליו תפקיד רוחני. כך במה שנוגע למלך הוא קובע "ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת ולמלא העולם צדק"⁷. אמנם המלך אינו פוסק ומחוקק ואינו ממלא תפקיד רשמי בתחום הדתי, אך הוא ממונה על השמעת דבר ה' בקרב העם. ואין צריך לומר שהוא גם דרש מן המלך להכיר בעליונותו של החוק בין בשעת שלום, בין בזמן מלחמה.

הרמב"ם ממחיש זאת באופן סמלי: "בעת שישב המלך על כיסא מלכותו, כותב לו ספר תורה לעצמו... יוצא למלחמה והוא עמו, נכנס והוא עמו, יושב בדין והוא עמו, מסב והוא כנגדו, שנאמר 'והייתה עמו וקרא בו כל ימי חייו'⁸. הווה אומר הדגם ההיסטורי יוצר השלמה הדדית בין שני דפוסי השלטון.

⁶ שם ג כח.

⁷ הלכות מלכים פרק ד הלכה י.

⁸ שם פרק ג הלכה א.

גם בחיבורו ההלכתי וגם בחיבורו הפילוסופי שקד הרמב"ם להציג לפני הקורא דרגה נעלה של חברה אנושית פילוסופית שכל בניה נחלו דעת עליון, קהילה כלל אנושית שהתעלתה מעל מאבק היצרים והגיעה אל שלמותה הרוחנית. מעין מדינה אוטופית, אבל בממדים של כדור הארץ.

ב

הדים של אוטופיה, מוצאים אנו בספרו של מכלוף אביטאן (1908-1960), יליד קזבלנקה, בוגר ישיבה, עלה ארצה עם משפחתו בשנת 1954 והשתקע במושב תדהר. הספר שכתרתו אוטופיה מקזבלנקה? מכיל שני מאמרים המכונים "אושר האדם" (1945) ו"בנין עולם ובריאת אדם חדש" (1947).

המאמרים, שנכתבו סמוך לסוף מלחמת עולם השנייה וזוועותיה, פורשים בפני הקורא את הגיגיו של ההוגה בדבר ממשלה עולמית שתשלוט על כדור הארץ עם שפה אחת לכולם, מטבע אחד לכולם ודגל אחד לכולם. בלשונו של אביטאן:

"שיתאספו כל ראשי ומשכילי הכדור [הכוונה לכדור הארץ], ויבחרו מכל הכדור אנשים משכילים אֵלֹוֹהִים אמתיים, וידורו כולם במקום אחד, וראש אחד יהיה על כולם שיהיה סמל לבורא אחד וממשלה אחת, ותהיה מלאכתם זו אמנותם, שישקיפו על הכדור בכללו ובפרטו, ויעלו למעלה ברוח וישליכו עליהם מבול שכל ואמת לייפותם בחומרם וברוחם, וישימו מושל בכל חלק, ובכל ארץ, ובכל נוף, ובכל עיר, ויהיו כולם תחת ממשלתם העליונה הכדורית..."⁹ וגם "שתהיה שפה אחת ידועה לכל בני הכדור והוא שיבחרו בלשנים מכל הכדור ויסכימו ביניהם על קריאת שם ופעל ומלה..."¹⁰

דוד גדז' לא היסס למקם את אביטאן ברשימה הארוכה של הכותבים אודות השלום, החל מאוטופיה של תומס מור ועד ה"שלום הנצחי" (1795) של עמנואל קנט. ידוע שהנשיא האמריקאי וילסון, אחד מאדריכלי חבר הלאומים, קרא את מסתו של קנט ופעל לפי הנחיותיו.

⁹ הוצאת רעב, באר שבע, 2016, עורכת יעל דקל, אחרית דבר: דוד גדז', עמ' 184.

¹⁰ אוטופיה מקזבלנקה, עמ' 34.

¹¹ שם, שם.

סביר להניח שחוץ מחבר הלאומים שעליו קרא בעיתונות, אביטאן האוטו־דיקט לא התוודע לכתביו של תומס מור או של עמנואל קנט. על כן, גדז' שותל אותו בקרקע גידולו, דהיינו משנתו המדינית של הרמב"ם ומושגיה: "תיקון הגוף ותיקון הנפש", ומעבר לזה קושר הוא את "אושר האדם" של אביטאן בנתיב החיפוש אחר החיים הטובים, שוחרי האושר, במוסר האריסטוטלי.

יתרה מזו, כפי שהאדם הוא יצור מדיני, משמע ישות התופסת את החיים רק במסגרת חברתית¹², אזי חובה הייתה עליו להרהר על המדינה: ה־polis. רק שאביטאן הכניס שינוי: אצל אריסטו, אפלטון, אל־פאראבי ולהבדיל, הרמב"ם, מדובר בעיר־מדינה, כאן אצל אביטאן מדובר בקוסמו־פוליס כלומר מדינה בממדים של כדור הארץ כולו.

אמנם, עם כל הכבוד לאביטאן על שהוסיף שני מאמרים בשורה ארוכה של הספרות האוטופית וקשר אותם קשר אדוק למשנתו של הרמב"ם, מחובתי גם למתוח ביקורת על מאמרים אלו. אסתפק בשלוש נקודות.

א. אביטאן, בעקבות מורו ורבו, נותן אמון מלא בתבונה. הוא רציונליסט טהור. הוא מאמין בכוח השכנוע שיש לרעיון בהיר וקפדני לסלול את דרכו לליבם ותודעתם של בני אדם המשתוקקים ליישמו¹³.

אולם, פרויד לימד אותנו, שפועלים בתוך האדם לצד הכוחות ההגיוניים הבהירים כוחות אמוציונליים אפלים ולא תמיד הכוחות הבהירים הם המנצחים כשיש עימות בין השניים. זאת ועוד, ההיסטוריה של המאה ה־20 על עוולותיה הפנתה עורף לגישה הרציונליסטית הזו.

על אותו רצף של רעיונות מציע אביטאן שעל מנת להבטיח את אושרם של אזרחי כדור הארץ, על הפילוסופים למלוך ועל המלכים להיות פילוסופים. הפוליטיקה לבדה היא עניין מסוכן וגם הפילוסופיה לבדה היא עניין מסוכן. הלא אפלטון בעצמו שגה ונכשל בתחום זה, ומשה רבינו – הנביא־המחוקק – התנסה בסבל רב כדי להשתיק את הטענות שהטיח בו דור המדבר במשך 40 שנה.

¹² מורה נבוכים א עב.

¹³ "כי בידיעת האמת מסתלקת האיבה והשנאה, ויבטלו נזקי בני אדם זה לזה..." (מורה נבוכים חלק ג יא). האמנם יש בכוחה של האמת להשיג מטרות אלה?

- ב. בדבר השפה האחת, תמה אני, כי אביטאן מכיר את פרק מגדל בבל¹⁴. וידוע שחז"ל גינו מפעל זה מסיבות שאפשר לקרוא להם בלשון של היום, אידיאולגיות¹⁵, וגם מסיבות בלשניות כי שפה אחת מרדדת את המחשבה¹⁶.
- ג. אביטאן לא האריך ימים על מנת להתוודע לפשעים שבוצעו בשם "בריאת האדם החדש". מהפכות המאה ה-20, בקשו להועיד לבני אדם קונקרטיים – האדם הפגיע, הייחודי, הבלתי־מושלם – אמת של אדם שבהשוואה אליו הם בגדר טיוטה. לשם בריאתו הקימו מכונה נוראה: כזו שכלאה בני אדם בשר ודם ע"מ להתאימם לאדם האידיאלי. המהפכות הקריבו את האדם הממשי לטובת אדם חדש היפותטי... בתקווה שיהיה בצלם האידיאולוגיה הרווחת בחברתם.

השורות הללו לא נכתבו כדי לגנות את המאמרים של אביטאן. אדרבא הן צצו מתוך קריאה אוהדת ורהור בכתביו. אכן ספר טוב הוא ספר הקונה את מקומו בסדרה של ספרים שקדמו לו. מה גם שהוא נכתב על ידי אינטלקטואל מקובלנקה שהתמודד בכוחות עצמו עם נושא מורכב וסבוך.

¹⁴ בראשית יא א"ט.

¹⁵ "ודברים אחדים – ודברים אחדים [דיבורים סגורים], מה שביד זה ביד זה, ומה שביד זה ביד זה" (בראשית רבה לח ו'). ורש"י בפרושו (על בראשית יא א') "באו בעצה אחת", וכמו כן אבן עזרא: "ובימים ההם דברי חכם ודברי כסיל היו אחדים" (שם, שם), משמע היו דומים. הגדרה מדויקת של מה שקוראים היום אידיאולוגיה.

¹⁶ כמו שמתואר ברומן של גורג' אורוול : 1984.

הערת העורך: יש להוסיף כי השילוב האידיאלי שבין מנהיג רוחני - מדיני ונביא, התממש בדמותו של משה רבנו ומאז ועד היום לא התממש שוב במציאות. אך השאיפה האוטופית היהודית מכילה בתוכה ציפייה וידיעה כי בוא יבוא המנהיג הרוחני השלם שישלב בתוכו גדולה ונבואה כאחד - הלא הוא מלך המשיח. בימיו תתממש תכלית המציאות שבה מנהיג אחד, ינהיג את המציאות כולה בהרמוניה ובאחדות, במהרה בימינו. והדברים נכונים הן כלפי דברי הכותב ביחס לרמב"ם ומשנתו, והן ביחס לביקורתו של הכותב על אביטן. אנו שואפים ומצפים לאוטופיה אידיאלית שבה שלטונו של משיח יאחה את פצעי ושברי המציאות ויגלה שוב את השילוב המופלא השלם.